प्रसारितौ।" इति हेमचन्द्रः। (यथा, महाभारते। ३।१९।३८।
"ततो भीमो महाबाहुराकृष्य तरसा द्रुमम्।
दशव्यामममोघाद्रिं निष्पत्रमकरोत् तदा।")
व्यामनं, क्ली, (वि+आ+यम+ल्युट्।) व्यामः। इति त्रिकाण्डशेषः।
व्यामिश्रं, त्रि, (वि+आ+मिश्र+घञ्।) संमिलितम्। भिन्नविषयाणामेकीभावकरणम्। यथा,—
"व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। ३।२॥
क्वचित् कर्म्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं व्यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे मतिसुभयत्र दोलायितां कुर्व्वन् मोहयसीव। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
व्यायतं, त्रि, (विशेषेण आयतम्।) व्याप्तम्। दैर्घ्यम्। (यथा, शाकुन्तले। २।
"अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्त्ति॥")
दृढम्। अतिशयः। इति मेदिनी।
व्यायामः, पुं, (वि+आ+यम+घञ्।) पौरुषः। (यथा, महाभारते। ४।३८।७।
"व्यायामसहमत्यर्थं हयराजसमं महत्।
सर्व्वायुधमहामात्रं शत्रुसंवादकारकम्॥")
श्रमः। (यथा, महाभारते। १।९७६।६।
"व्यायामकर्षितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः।
आजगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति॥")
विषमः। दुर्गसञ्चारः। इति मेदिनी। व्यामः। इति हेमचन्द्रः। मल्लक्रीड़ा। कुश्ती इति पारस्य भाषा। (यथा, महाभारते।१२।२१।७।
"अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः।")
अस्य गुणादि यथा,—
"व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम्।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः॥
सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि शूरैरात्महितार्थिभिः।
श्रमार्द्धेन तु कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतो यथाम्॥
कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते।
श्रमार्द्धं तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च॥
लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेशसहिष्णुता।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते॥
व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्।
विदग्धमविदग्धं वा निर्द्दोषं परिपच्यते॥
न स व्यायामसदृशमन्यत् स्थौल्यापकर्षणम्।
न च व्यायामिनं मर्त्यं मर्द्दयन्त्यरयो बलात्॥
न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिगच्छति।
व्यायामचुल्लगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः॥
रक्तपित्ती क्षयी क्रोधी कासी श्वासी क्षतातुरः।
मुक्तवान् स्त्रीषु च स्त्रीजो व्यायामं परिवर्ज्जयेत्।
वातपित्तामयी वाशो दद्रोऽजीर्णी च वर्ज्जयेत्।
अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तं प्रजायते॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते॥"
इति राजवल्लभः॥
व्यायोगः, पुं, (वि+आ+युज+घञ्।) दशविधरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः। यथा,—
"स्यान्नाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोगः समवाकारो विथ्यङ्केहामृगा इति॥
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ६।५१४।
"ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः।
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्द्वादशभिराश्रितः॥
एकाङ्कश्च भवेदस्मिन्निमित्तसमरोदयः।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽङ्गिनो रसाः॥")
व्यालः, पुं, (विशेषेण व्यासमन्तात् अलतीति। अल पर्य्याप्तौ+अच्।) सर्पः। श्वापदः। इत्यमरः। (यथा, मनुः। ९। ४३।
"पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः॥")
दुष्टगजः। इति मेदिनी। (यथा, माघे।१२।२८।
"व्यालद्विपा यन्त्रभिरुन्मदिष्णवः
कथञ्चिदारादपि नान्विरे॥")
चित्रकः। व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः। राजा। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥
व्यालः, त्रि, (वि+आ+अल+अच्।) शठः। धूर्त्तः। इति जटाधरः॥
व्यालकः, पुं, (व्याल एव। स्वार्थे कन्।) दुष्टगजः। तत्पर्य्यायः। गम्भीरवेदी २ अङ्कुशदुर्द्धरः ३ व्यालकः ४। श्वापदः। यथा, महाभारते।१३।११९।८५।
"जायते व्यालकश्चापि मांसं तस्यात्तु मानुषः॥")
व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः। इति राजनिर्घण्टः।
व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्येव गन्धो यस्याः।) नाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥
व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं ग्रहातीति। व्याल+ग्रह+अच्।) व्यालग्राही। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ८। २६०।
"व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः॥")
व्यालग्राही, [न्] पुं, (व्यालं ग्रहातीति। ग्रह+णिनिः।) भिक्षार्थं सर्पधारी। सपुड़िया इति वादिया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अहितुण्डिकः २। इत्यमरः। जाङ्गुलिः ३ जाङ्गुलिः ४ आहितुण्डिकः ५ व्यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विषवैद्यः ८। इति शब्दरत्नावली॥
व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वेव आकृतिर्यस्याः।) महाचमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः। (व्यालजिह्वा च॥)
व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रेव आकृतिर्यस्य।) गोक्षुरः। इति राजनिर्घण्टः॥
व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य।) गन्धद्रव्यविशेषः। बघनहा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। कूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४ चक्रनखः ५ त्रासफलः ६ व्याघ्रनखः ७ हीधिनखः ८ खपुरः ९ व्यालपाणिजः १० व्यालायुधः ११ व्यालबलः १२ व्यालखड्गः १३। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। कफवातकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। वर्ण्यत्वम्। सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णानि पत्राणि यस्याः।) एर्व्वारुः। इति राजनिर्घण्टः॥
व्यालबलः, पुं, व्यालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥
व्यालमृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो मृगः पशुः।) सिंहव्याघ्रः। सिंहा बाघ इति भाषा। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ (यथा, महाभारते। ३।१६६।३।
"रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत!।
पृथक् व्यालमृगाश्चाश्च पक्षिणामिव सर्व्वशः॥")
व्यालम्बः, पुं, (विशेषेण आलम्बते इति। वि+आ+लम्ब+अच्।) रक्तैरण्डः। इति वैद्यकम्॥ (लम्बमाने, त्रि। यथा, महाभारते। ७।८८।१०।
"व्यालम्बहस्तान् संवृद्धान् सपक्षानिव पर्व्वतान्॥")
व्यालायुधं, क्ली, (व्यालस्यायुधं नख इव आकृतिर्यस्य।) गन्धीगामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥
व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिवाकृतिर्यस्य।) व्यालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि+अव+क्रुश+"कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्।" ३।३।४३। इति णच्। ततः "णचः स्त्रियामञ्।" ५।३।७१। इति स्वार्थे अञ्। "न कर्म्मव्यतिहारे। ७।३। ६। इति ऐङ्-प्रतिषेधः। स्त्रियां ङीप्।) परस्पराक्रोशनम्। इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥
व्यावभाषी, स्त्री, (वि+अव+भाष+णच्। स्वार्थे अञ्। ङीप्।) व्यावक्रोशी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
व्यावर्त्तः, पुं, (वि+आ+वृत्+घञ्।) नाभिकण्टकः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र व्यावर्त्तकोऽपि पाठः॥
व्यावहारी, स्त्री, (वि+अव+हृ+णच्। स्वार्थे अञ्। ङीप्।) परस्परहरणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
व्यावहासी, स्त्री, (वि+अव+हस+णच्। स्वार्थे अञ्। ङीप्।) परस्परहसनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
व्याहृतः, त्रि, (वि+आ+हृ+क्तः।) उक्तः। यथा। हते तु हतपाहृतौ। इति हेमचन्द्रः। व्याहृतश्च। (प्रतिनिहृतः। यथा, रघुः।१।२७।
"व्याहृता वत्सरक्षेत्रः श्रुतौ तस्करता क्षिता॥")